

Поэмадағы конфликт коллизиялары бір неше басқышларда раўажланған. Биринши басқыш-Нурман менен басқа бригадирлер арасында келип шығады. Бунда Нурман шөлди егинзарлыққа айландырыў мүмкин десе, ал басқаларды қорқыныш бийлеп, бул бағдарда жеңиске ерисиўине көзи жетпейди. Екинши басқышта Нурманның шөлге атланардан алдын өткен өмирин еске түсириўлеринде оның Екинши Жәхән урысына қатнасып, өмир менен өлим шегарасындағы гүреслери сәўделенеди. Үшинши басқыш-Нурманның бес жигит пенен бирге шөл қойнына барып қол урған жұмыслары арқалы көзге тасланады. Бунда олар менен бир қатарда басқа да дийқанлар шөлди өзлестиреди, суў апарарды хәм пахта ушын атызлар таярлайды. Апрель айында жерлерге биринши туқым тасланады. Бирақ Нурман жерлерин суўға ғарқаллезий етип қоя береді де, ал пахта егиўге асықпайды. Бул эпизод оқыўшының кеўлине түйин салады хәм шығармадағы конфликттиң тағы да шийеленисиўине алып келеди. Көпшилик Нурманның бул хәрекетлерин ерси көрип, енди оның ислеринен нәтийже шықпайды деп турғанда да, ол саспайды хәм өз бағытынан қайтпайды. Нәтийжеде, көп жыллық тәжирийбе хәм ақыл менен ис туғыў өз сөзин айтады хәм Нурманның жерлерин суўға әбден қандырып, кеш еккен пахтасы раўажланып кетеди де, ал керисинше, асығыслық пенен ерте еккен басқа дийқанлардың пахталары шөллеп қуўрай баслайды. Демек, поэманың жигирмаланшы бөлиминде конфликттиң шешими, яғный инсанның шөлди бағындырыўдағы толық жеңиси бериледи:

Қайтадан Нурманның аты жаңлады,
Шаққан хабаршылар жетти тағы да.
Газета, радиодан умыт қалмады
Батыр да, Сабыр да, басқалары да [2:129].

Поэмадағы жетекши конфликт адам хәм сахра ортасындағы мүнәсибетлерден келип шыққан. Бул конфликт поэманың ядросын пайда етип, басқа қарама-қарсылықлардың хәммеси оның этирапына жәмлесип, тийкаргы конфликттиң жүзеге шығыўы, оның шешим табыўы хәм характерлердің хәр тәреплеме ашылыўы ушын хызмет етип тур. Сондай-ақ, шығармада характерлердин жасалыўында образлар системасы бирин-бири толықтырып отырады. Мәселен, Батырдың образын еле де тереңирек ашып беріў хәм характериниң унамлы тәреплерин жүзеге шығарыў ушын оған жанапай ретинде Сабырдың образы киргизилген. Сабырдың минез-қулқындағы халықлық

ўазыйпаға болған көзқараслары өзи жасап турған жәмийетке үйлеспейди. Ол бир исте турақлы ислеп нәтийжеге ерисетуғын хәм өзін көрсететуғын жигит емес, ал даңқ-абыройға тез хәм ансат жол менен ерисиўди ойлайды. Соның ушын оның басы хеш бир жумысқа онлап батпайды. Мине, Сабырдың усы тәрептери Батырдың характерине контраст қойылып сүўретленген. Нәтийжеде, Батырдың характериндеги унамлы белгилердин күшейиўи тәмийинленген. Демек, «Шөл дәстаны» поэмасындағы қахарманлардын өзлерине тән ойлау хәм сөйлеу характеристикасы бар. Бул нәрсе турмыслық хәдийсе менен байланысқан халда раўажландырылған хәм поэманың идеялық мазмунын ашып беріўге тәсир еткен.

Поэмада шөлге хұжим ўақыясы менен бир қатарда Батыр менен Рахиманың мухаббаты параллель қойылып сүўретленген. Мухаббат картинасы шығармаға айрықша фон берип тур, деўимизге тийкар бар. Себеби, еки жастың ғайбана ашықлығы, пинҳамы сырлары, руўхый кеширмелери хәм лирикалық шегинислери арқалы олардың жарқын образлары жасалған. Батырдың ишки дүньясында пайда болған соқлығысыўлар, мухаббатын жүрек «қыйтағы»на егип, сүйгенлигин Рахимаға тис жарып айта алмау халатлары конфликттиң гармониялық көринисин келтирип шығарған. Демек, «Шөл дәстаны» поэмасында Батыр менен Рахима ортасындағы мухаббат мәселеси сол дәўир ушын актуаль болған жәмийетлик-социаллық мәселелер менен органикалық байланыста ашылып отырады. Олардың мектеп дәўиринде көз ашқан мухаббаты сахраны бағы-бостанлыққа айландырылғаннан кейин ол жерлерге барып, бир сапта турып мийнет етиў арқалы және де тереңлеседи хәм поэманың соңында тек ғана шөлқуўарлардың жеңиси дәстанға айланып қоймастан, еки жастың мухаббаты да шөлдин дәстаны болып жаңлайды. Солай етип, поэмадағы мухаббат темасы ең әҳмийетли социал машқалаларды өз бойына жәмлестирген бир жарқын фокус ролин атқарған, десек жәмелеспеймиз. Жуўмақлап айтқанда, «Шөл дәстаны» лиро-эпикалық поэмасында адам хәм шөл ортасындағы қатнас конфликттиң оқ тамырына айланған. Поэмада қахарманлардын ишки кеширмелери, психологиялық моментлери хәм лирикалық монологларына көбирек орын берилген. Демек, усы белгилерине қарай отырып, бул шығармада психологиялық конфликт көринислери арқалы қахарман характери жасалған деген жуўмаққа келиўге болады.

Әдебиятлар

1. Рахимжонов Н. Ўзбек адабиётида поэма. -Тошкент: «Фан», 1986, 57-б.
2. Рахманов К. Өмир, сен уллысан. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1981, 66-71-129-б.
3. Султанов Қ. Инсан қүдирети. -Нөкис: «Билим», 1992, 128-б.

Мақолада таниқли қорақалпоқ шоири Кенесбой Рахмановнинг «Чўл достони» поэмасида конфликт ва характер масаласи тадқиқ қилинади. Мақолада поэманинг жанрий хусусиятларини ва қахрамонлар характерини шакллантиришда конфликтнинг роли ўрганилади.

РЕЗЮМЕ

РЕЗЮМЕ

В статье анализируются вопросы конфликта и характера в поэме «Легенда о пустыне» известного каракалпакского поэта Кенесбая Рахманова. В статье большое внимание уделяется изучению роли конфликта в формировании характеров героев и определяются жанровые особенности поэмы.

SUMMARY

The article deals with the analysis of questions of conflict and character in the poem “The Legend of Desert” by the famous Karakalpak poet Kenesbay Rakhmanov. In the focus of attention is the study of the role of conflict in forming the characters of heroes in the poem and the genre peculiarities of the poem.

Ш.СЕЙТОВ РОМАНЛАРЫНЫҢ КӨРКЕМ ТИЛ ӨЗГЕШЕЛИГИ

Ж.О.Каниязова - өз бетинше излениўши

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Таянч сўзлар: роман, бадий тил, образ, қахрамон, қахрамон характери, диалог, бадий лексика, қахрамон лақаблари.

Ключевые слова: роман, художественный язык, образ, герой, характер героя, сюжет, диалог, художественная лексика, прозвище героя.

Key words: novel, artistic speech, image, personage, character, the character of the hero, plot, dialogue, artistic vocabulary, nickname of the hero.

Көркем сөз шебери жаратқан образлар дүньясында дәўир руўхы, турмыс шынлығы, халық психологиясы өз сәўлесин табады. Бунда автордың турмыс шынлығын қаншалли дәрежеде билиўи, қахарманның ишки дүньясына кире алыўы, ең әҳмийетлиси, оларды өзине тән формада, көркем усылларда сәўлелендире алыўы, бир сөз бенен айтқанда, характер жаратыў уқыбы оның дәретиўишпай шеберлигин белгиледи.

Характер жаратыўдың түрли усыллары бар. Жазыўшы қахарманның ишки дүньясын, қалбиниң диалектикасын оның руўхый процесслер анализи хәм оның индивидуаль характерин ашыў арқалы көрсетеди. Инсан образы хәр қыйлы руўхый халатларда хәм турмыслық картиналар арқалы да берилиўи мүмкин. Характер гейде бир-еки штрихларда, деталларда яки ондағы қандай да бир белгиниң жүзеге шығыўы арқалы да ашылыўы мүмкин. Характер өзін-өзи бахалаўы ямаса басқалардың пикирлеринде, бахаларында, еслеўлеринде жанланыўы, қахарманның өз сөзлери арқалы, я авторлық сыпаттамаларда, гейде пүткил шығарма даўамын-

да, гейде синтезленген халда жаратылыўы мүмкин. Көпшилик жазыўшылар қахарман характерин ишки қарама-қарсылықларды, руўхый дағдарысларды сәўлелендириў арқалы ашып береді. Базы бир жазыўшылар күшли драматизм, хәтте, трагедиялық жағдайларды сүўретлеў арқалы характер жаратса, басқалар сатира хәм юмордан үнемли пайдаланады. Лекин характер қандай усылда жаратылмасын, қахарманның жанлы келбети оның руўхый жағдайларының сүўретлениўи нәтийжесинде көз алдымызға елеслейди.

Характердин өзине тән өзгешелиги, индивидуальлығы, басқа персонажлардан түпкилики парық етиўи тәрепи тек ис-хәрекеті, тили, жүрис-турысы хәм портрети арқалы ғана емес, ал оның ишки дүньясын сәўлелендириў арқалы да жүзеге келеди. Инсанның руўхый дүньясы, онда болатуғын түрли руўхый жағдайлар белгили дәрежеде турақлы болып, олар қахарман характериниң қалпылласиўинде белгили дәрежеде әҳмийетли орынға ийе. Дәўир өтиўи менен, тарийхый хәм турмыс шараятларының өзгеріўи менен инсан санасы

хәм түсиниги де өзгерип барады, бирақ инсан психологиясы әстелик пенен өзгереді.

Ал жазыушы Ш.Сейитов (1937-1996) қахарманлар характерин жаратыуда дәуір руўхын хәм оның қахарман психологиясына тәсири есапқа алыу менен бирге, олардың жеке сөйлеу тилин, сөйлеу манерасын беріуге де баслы дыққат қаратады. Оның хәр бир романында қахарманлардың диалоглары хәм монологларында ауызекі сөйлеуге тән айырым лексикалық элементлерге, гәп дүзіуде иркилис белгилерине, персонажлардың сөйлеу ўақытындағы кейпиятына бола сөзлердегі дауыссыз, яки дауыссыз сеслерди созып беріуге, сеслик еликлеулерге айрықша итибар беретуғынлығын көріуге болады. Мысалы, жазыушының «Жаманшығанақтағы Ақтуба» (1992) романындағы мына диалогқа итибар берейік:

-Биз хәммемиз сондай болыуымыз керек, отағасы!- Мәулен қолын солтаңлатып, шын жүректен сөйледі. - Анаңқараң, Бердәмбет отағасы! Честный адамды «сада» деп атырмыз! Усы пығымыз турса әй, кәйдем, Хрущев жақынлатып таслаған коммунизмге, әй, билмедим, бизиң қарақалпақлардың кирер кирмесін!...

-Киреди-и-и!-қолын силикти Бердәмбет.-Социализмди еки этажды жай көрмеген садалар менен-ақ құрдық! Коммунизм деген не о?... Хәзир хәмме **саналы-ғы-ы...** [1:152].

Диалогқа қахарманлардың психологиялық халатлары, кейпиятлары, характерине тән белгилери (қайсарлығы, өжетлигі хәм т.б.) сөйлеу интонациясынан сезиледі. Жазыушы сөйлеушінің айырым сөзлерин созып яки күшлі интонация менен айтылғанын тийисли иркилис белгилери арқалы дәл береді.

Сондай-ақ, жазыушы романларында қахарманларға тән индивидуаль қасиеттерди беріуде антропологиялық элементлер (қахарман лақаптары), варваризмлер, вульгаризмлер сыяқлы көркем тил элементлеринен өнімлі пайдаланады.

Көркем шығармада характер жаратыуда көркем лексиканың әхмийети үлкен. Жазыушы өз шығармасында белгилі бир дәуір турмысын дараланған характерлерде көрсетер екен, әлбетте, бул жағдайда көркем тилге (персонажлар тилинің лексикалық, фонетикалық, синтаксистік өзгешелигине) айрықша дыққат аударлады. Себеби, қахарманның тили ол жасаған хәм хәрекет еткен дәуірдің тарихый, социаллық өзгешелигин, орталықтың колоритин, оның индивидуаль характерин беріуде айрықша әхмийетке ийе. Мине, усы шәртлерден келип шығып, жазыушылар қахарман тилин индивидуальластырады. Сол сыяқлы жазыушы Ш.Сейитов та характерлерди индивидуальластырыуда көркем лексикалық бирликлерден өнімлі пайдаланады.

Жазыушының «Халқабад» (1978-1989) роман-тетралогиясында сиясий-жәмийетлик бурлыслар жүз берген XX әсирдің 20-30 жылларындағы турмысты сүўретлер екен, сол пайытта халықтың сөйлеу тилине кирип келген орысша сөзлерди персонажлардың сөйлесіулеринде келтиріу арқалы олардың дараланған характерин береді. Бул орында қарақалпақша эквивалентине ийе болмағанлықтан сол түрінде алынған орысша, ямаса басқа тиллерден өзлестірілген сөзлер менен варваризмлерди шатастыруға болмайды. Варваризмлер басқа тилден екені белгилі, ерси болып туратуғын сөзлер. Булардың көпшилигі ўақытша, айырым адамлардың басқа мәдениет алдында сәжде етиуинен, шет сөзлерден көзсіз, орынлы-орынсыз қолланыуынан келип шығады. Мысалы, дин ўәкиллери диний лексиканы (арабизм) көп қолланады. XIX әсирде рус дворянлары французлар мәдениетіне көзсіз сәжде қылып, француз сөзлерин көптеп қолланған. Бундай аса кеткен варваризмлерди гейде макаронизм, макаронический язык деп атайды.

Ш.Сейитовтың «Халқабад» романындағы варваризмлер усы макарон тилине жақын келеді. Себеби, оның алып жүріушілері (носители) 1930-жыллардағы ауыл белсендилери, батрақлар, ишчилер «үплер (әмелдарлар) хәм т.б. ана тилинде эквиваленти бар сөзлердің орнына да варваризмлерди қолланады. Мысалы, воопшем, экәншатиљно, настољяци, пажаљыста хәм т.б. Мине, бул топардағы адамлардың тилин, сол арқалы олардың индивидуаль характерин беріу ушын жазыушы ана тилге үйлеспейтуғын шет сөзлерди жийі қолланады. Бундай типтеги варваризмлерди қолланыу сүўретленип отырған дәуірдин руўхын, колоритин береді.

Ал жазыушының «Ығбал соқпақлары» (1975), «Жаманшығанақтағы Ақтуба» романларындағы персонажлар тилинде басқа тилдин элементлери саналы түрде қолланылады. Олар жасап атырған орталықта жас әулад рус тилинде тәлим алады, сонлықтан, олардың сөйлеу тилинде ерксиз түрде рус сөзлери қолланылады. «Ығбал соқпақлары»нда тек

жаслар тилинде русша сөзлер жийі қолланылса, «Жаманшығанақтағы Ақтуба» романында, дерлик, барлық персонажлар тилинде ушырасады. Сол арқалы жазыушы қахарманлар хәрекет ететуғын шәраятты типиклестиреді.

Қахарман характерин ашып беріуде сүўретлеу қуралларынан вульгаризмлер өнімлі қолланылады. Вульгаризм (латынша вулгарис – турпайы дегенди билдиреди) көркем шығармаларда ушырасатуғын, әдебий тилдің өлшемлерине үйлеспейтуғын, турпайы ямаса стилистикалық жақтан натуўры сөзлер болып, жазыушы Ш.Сейитов дәретиўшилигинде қахарманлар характерин индивидуальластырыуда хәм олар жасаған шәраятты типиклестиріуде, қахарманлардың руўхый халатын (ашыўланыу, кәхәрлениу, ғезеплениу, ги-жиниў) беріу ушын персонажлар тилинде қолланылған. Мысалы, «Халқабад» роман-тетралогиясында Избасқан қотыр, Сайымбеттиң сөйлеу тилинде вульгаризмлер жийі қолланылады.

Ш.Сейитов романларында сүўретленип атырған қахарманлардың образы олардың лақаптары арқалы да сәўлеленеді. Жазыушы лақаптар арқалы қахарманның характери, психологиясына тән белгилерди: минез-құлқын, портретин, әдет-қылықтарын көрсетеді. Мысалы, автордың «Халқабад» роман-тетралогиясында лақаптар олардың ийелериниң психологиясын (сүўдыр, қабақ, даңғыр, шағал, локетек), келбетин (тасмаңлай, қылығ, төрткөз) қылығын, сөйлеу өзгешелигин (шундый), бойын (дәў, созанай, тапал, пәкене, шүллик, томпақ), сынын (сары, қара, қотыр, қызылбет), жүриси-турысын (хәккелек, иймек) физиологиялық өзгешеликлерин (соқыр, солақай, кәл) кәсип-кәрин (муғаллим, уста, нанбай, шошқашы, бухгалтер) социаллық (максым, дийўана) ямаса этникалық шығысын (қаңлы) хәм т.б. өзгешеликлерин бир сөз бенен аңлатып турады. Мине, усылайынша жазыушы романларында қахарман руўхына сай сөз таңлайды хәм оған үлкен мәнилик хәм көркемлик функция жүклеп, сөзден орынлы пайдаланады.

Монолог-бул "руўх диалектикасын" сәўлелендириўши баслы поэтикалық усуллардан болып, жазыушы сол арқалы өз қахарманларының ишки кеширмелерин терең психологиялық анализге тартады.

Дуњя әдебияттануында монологлар антик Греция дәуиринен баслап-ақ қолланыла баслаған. Оларда қахарманның ис-хәрекеті, мимикасы менен беріу мүмкин болмаған ишки гүйзеліслер, руўхый дағдарыслар, толғанғыслар берилген. Мысалы, Эсхилдің «Шынжырланып бәнт етилген Прометей» трагедиясындағы Прометейдің монологы, Шекспирдің «Гамлет» трагедиясындағы Гамлеттиң монологы зорлық, әдалатсызлық, қыянетлик себебинен хәм руўхый хәм физикалық жақтан азапланған қахарманлардың ишки дебдиўин, дәртлерин, гүйзеліслерин береді.

Хәзирги заман әдебиятында монолог көркем психологизмнің бир белеги сыпатында қахарман характерин толығырақ, исенимликтер етип беріуде өнімлі қолланылатуғын көркем әмеллердің бири болып табылады. Соның менен бирге, монологлар қахарман тилинің бир көриниси сыпатында хызмет атқарады.

Ишки монолог реалисттик прозада, тийкарынан, қахарманның руўхый халатын көрсетиўши, ашып беріўши ең әхмийетли усуллардан болып келген. Ш.Сейитов романларында ишки монологты түрли эстетикалық аспектлерде қолланады. Жазыушы Л.Н.Толстой, М.Шолохов, Ф.М.Достоевский, Ш.Айтматовлар дәретиўшилигинде ишки монологлардың тәбиятын, қолланыу принциплерин терең үйренип, өзлестирген. Сонлықтан да, хәр бир шығармасында ишки монологларға айрықша итибар береді. Нәтижеде, Ш.Сейитов қахарманның руўхый дүњясын сәўлелендириуде руўх диалектикасын кең хәм терең сүўретлеу усулларын миллий бояўы менен бере алады. Руўх диалектикасы ой-сезимлердің бирлиги хәм қарама-қарсылығын, олардың гүресин, сол соқлығысүі нәтижесинде өз формасын бәрхама өзгертиўин, қарама-қарсылығын сол қахарманнан басқа хеш ким аңлаўы, түсиниўи қыйын. Сол себебли ишки сөйлеуде қахарманның руўх диалектикасын сәўлелендириў имканияты жүдә кең. Буны диалогта беріу мүмкин емес. Ш.Сейитов ишки монологты, көбинесе бирер хақыйқатлықтың ушын қыйналып таба алмай атырған қахарман образының руўхый дүњясын ашыуда қолланады хәм бул усул арқалы қахарман характериндеги көп қырлылықты, тұрақлылықты, характердің өсиу, өзгеріу процесин көрсетеді.

Ш.Сейитов романлары көркем тилинің ең әхмийетли белгилериниң бири ўақыялардың бастан ақырына шекем диалогқа қурылыуы. Бул өзгешеликтерди жазыушы дәретиўшилиги хаққында жазылған изертлеушілер де айрықша

атап өтеди [2]. Әсіресе, жазыушының «Халқабад» роман-тетралогиясы, «Жаманшығанактағы Ақтуба» романдарында диалог екі ямаса бір неше персонаждардың өз-ара пикир таласы, гүрриңдесіуі, сорау-жуабы характерине ийе. Автор белгилі бір мәселеге бола түрлі көзқарасларды беріуі ушын персонаждарды бір жерге жәмlestіріп, оларды пикирлер аркалы өз позициясын билдирип отырады. Бул әсіресе, дәуір сиясатына бола персонаждардың көзқарасларында анық көринеди. Роман-тетралогияның «Машақатлы асырымлар» деп аталған екінші кітабында хатланатуғын кулақлар хакқында батрақлардың көзқараслары бериледи. Мәжилисте Бекмурат улы Ешбай, көз әйнекли, төрт көз хакқында абылласлары айтыуға да корқады. Олардан бири «-Айтар едик-ау, пулы көп, ол адамды өлтирип жибереди-дағы...» десе, Әбдиүәлий деген екінші бір батрак: «-Айтқаның ушын өлтиреді. Бурынғы УРАны шигин ураға көмпі: «УРА ның орны ура болыуы керек» деп, өлтирейин деп атырған жеринен Рейимбай қотыр менен мына Шунд-ыйдың баласы Алламберген комсомол қутқарып алды. Айтсын өтирик болса Алламберген! Мәселе Төрткүлден айналды, қәнекей, қамағаны! Қамамақ түе, УРАның өзін қуудырып жиберди-ә! Хәзирги Кеңестің байлары менен ойнауға болмайды, буның байлары қамшы менен урып, бурынғының байларындай тез көзге түспейди, пул менен урады...» деп

және кейнин айтыуға батылы бармайды. Мәжилисте буннан кейин Ешбай хакқында оның узақлау консысы Абдулла томпақ деген айтып береді. Оның пикиринше Ешбай «бир нәхәннің мурындық баласы, екінші бір нәхәннің мурындық атасы екен, УРА буның жети қатыны барлығын дәлиллелуі ушын барыпты. Сизлер хукүмет бар деп жүрсиз бе, жоқ хукүмет!.. ол жаңағы мурындықларына барып жағдайды айтып түсіндіргендидағы, арадан бир ай өтпей, УРА хәмелинен, қызыл жағасынан журдай болып, қарап тур!..[3] деп сол дәуір сиясатына наразылығын билдирип қояды.

Ауқамлық дәуірде көркем әдебиет үстинен партиялық қадағалау орнатылып, көркем шығарма тар социалисттик реализм методдың шегарасынан шығып кете алмады. Бул усы кітаптар дөретілген дәуірдің жәмийетлик-сисий турмысы менен байланыссы. Соған карамастан жазыушы жаратқан персонаждар бираз ғарезсизликке ийе, еркинирек, жеке көзқарасларын, басқа персонаждарға бола бахаларын билдириуге умтылады.

Солай етип, Ш.Сейитов романдарының көркем тили лексикалық, синтаксислик, пунктуациялық өзгешеликлерге ийе. Бул өзгешеликтер карақалпақ прозасында жазыушының қахарман образын жасауда өзине тән стильге ийе екенлигин көрсетеди.

Әдебиетлар

1. Сейитов Ш. Жаманшығанактағы Ақтуба. Роман. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1992.
2. Нуржанов П. Хәзирги карақалпақ романы (сюжет хәм конфликт поэтикасы). -Нөкис: «Билим», 2009. Хәзирги карақалпақ романы поэтикасы (композициялық хәм жанрлық-стильлик өзгешеликтери). -Нөкис: «Билим», 2008.
3. Сейитов Ш. Халқабад. Роман-эпопея. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1989.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақалада Ш.Сейитов романдары тадқиқот объекти этиб олинади. Ёзувчи романдары ўзига хос бадий тил хусусиятларига эга. Мақола муаллифи ёзувчи романдары тилининг ўзига хослигини диалог, монолог, пунктуацион бадий лексик қатламани тадқиқ этиш оркали кўрсатади.

РЕЗЮМЕ

Объектом исследования статьи являются романы известного каракалпакского писателя Ш. Сейитова. Его романы имеют особый художественный язык. Автор статьи показывает оригинальный язык романов писателя посредством изучения диалогов, монологов и лексического слоя его произведений.

SUMMARY

The object of the research in the article is Sh. Seitov's novels. Normally, a unique literary language characterizes the writer's works. The author of the article shows the originality of the writer's novels by analyzing dialogues, monologues and the lexical layer of his works.

ӘЖИНІЯЗ ШЫҒАРМАЛАРЫНДА ҚОЛЛАНЫЛҒАН ФИТОНИМЛЕР ХАҚҚЫНДА

Г.Қарлыбаева - филология ғилмлериниң кандидаты

Ә.Өтеминов – ассистент оқытыушы

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Таянч сўзлар: фитоним, рамз, поэтика, ўз ва кўчма маъно, метафора, услуб, семантика.

Ключевые слова: фитоним, символ, поэтика, прямое и переносное значение, метафора, стиль, семантика.

Key words: fitonims, symbol, poetics, direct and indirect meaning, metaphor, style, semantics.

Қарақалпақ классикалық әдебиятында Әжинияздың оғада үлкен талант ийеси, жетик көркем сөз шебері ретинде орны бир бөлек. Бул жағдай, биринши гезекте, шайыр дөреткен әдебий мийраслардың поэтикалық тилинде көринеди.

Қарақалпақ халқы ески ўақытлардан баслап-ақ өсимликлер дуньясын жақсы билген хәм дийханшылық пенен шуғылланған, сонлықтан да, Әжинияз шайырдың дөретпелериниң сөзлик курамында өсимликлер дуньясына хәм дийханшылыққа байланыссы көплеген сөзлерди ушыратыуға болады. Мәселен: ақ терек, сүтилмек, геўирек, қаўын [3:33], алма-анар [3:34], қамыс, саялы терек [3:33], қаншийе, қарамық, гүлбинафшә [3:43], пистә [3:60], сүрмә [3:48], лала [3:64], кара тал, сөкит, назбайыў-эфруз [3:103], бадам [3:124], қарағай, қайың ағаш, терек [3:219] хәм т.б.

Өзбек тилиндеги өсимлик атамаларының көркем әдебиетта қолланылуын изертлеген Г.Неъматова өсимлик атамаларының көркем әдебиетта үш түрлі қолланылуын атап өткен:

1. туўра мәниде, атау ўазыйпасында;
2. ауыспалы мәниде, көркем сүүретлеу куралы сыпатында;
3. символлық мәниде, поэтикалық образ сыпатында. [1:33]

Әжинияз шығармаларында да фитонимлердің усындай үш түрлі мәниде қолланылғанын көремиз. Шайыр шығармаларында төмендеги өсимлик атамалары туўра мәниде қолланылған: сүтилмек, терек, геўирек, қаўын, қаншийе, алма, анар, қабақ, атишоқай.

Шайырдың «Еллерим барды», «Барды» қосықларында өз ўатанының тәбият гөзаллығын сүүретлеуде жеримизде өсетуғын өсимликлерди келтирип өтеди. Мәселен:

- Жылында мийўелеп үш рет пискен,
Аты сүтилмектей жемисим барды. [3:12]
Сәрхаўыз бойында саялы терек. [3:12]

Жесең тил үйирген әселиў пәлек,
Қырында қызарып пискен геўирек,
Қаўындай мазалы жемисим барды. [3:13]

Шөбинде шифәт, қусында кийе,
Теңиз етегинде болар қаншийе. [3:13]

Бағларымда писер алмайыў-анар,
Хесапсыз мазалы мийўеси барды. [3:13]

Үш ай қабағы бар, үш ай қаўыны,
Небир шийрин-шийрин жемиси барды. [3:20]

Бири сүтилмекдур, бири атишоқай,
Собығын жесениз, шекер- әселдей,

Жамбылиша, қаўыны шийрин пәшектей,
Жылына үш писер мийўасы барды. [3:20]

Жокарыдағы қатарларда шайыр сүтилмек, терек, геўирек, қаўын, алма, анар, қабақ, атишоқай, жамбылиша сыяклы өсимлик атамаларын қолланыуы аркалы карақалпақ жериниң хәр түрлі өсимликлерге бай екенлигин тәрийппеп, шебер сүүретлеген. Сондай-ақ, шайырдың:

Гұдары белбеуи дизеге түскен,

Бойы ақ теректи аралап өскен [3:12], - деген қатарларында карақалпақ жигитлериниң бойы ақ теректей узын, сын-сымбатлы, ғайратлы екенлигин тәрийппелуі ушын қолланған.

Шайырдың бул қатарлары хакқында Өзбекстан Қахарманы И.Юсупов Әжинияздың шайырлық талантын жокары бахалап: «Әжиниязда Ыатанды сүйиў хәм ўатан айралығы, сағыныш сезимлери басқа шайырларға қарағанда наятый күшли. Ол ўатан сағынышына қәлем тербеткенде, хәттеки, сүтилмеклер «Жылына үш рет мийўалап», «Қырында қызарып пискен геўиреклер қаўындай мазалы жемиске» айланады. Ол хеш қайда өз елиниң қызларындай сулыў қыз, жаўан, өз елиниң жигитлериндей ғошшақ жигит «таба алмайды». Жас әўладың ўатан сүйиў, азаматлық сезимлерин тәрийилауда